

Фрагмент антропоморфної статуетки раннього етапу трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

Матеріальна культура землеробів пройшла довгий шлях розвитку на території України протягом всього мідного віку VI—IV тис. до н. е. Тривалість розвитку матеріальної культури простежено на багатьох категоріях предметів за еволюцією форм, технологією, орнаментациєю, зміною розмірів, якістю, значенням в суспільстві.

Трипільська культура є винятковою культурою первісного суспільства в Україні. Її розвиток продовжувався понад 2,5 тис. років. Охоплена нею територія займає майже всю Правобережну Україну та Молдову. Початок розвитку трипільської культури та її розквіт припадають на весь період мідного віку. Кінцевий етап і занепад — на поча-

ток бронзової доби. Перші пам'ятки трипільської культури були відкриті відомим вченим-археологом В. В. Хвойкою більш ніж 100 років тому. Кілька поколінь вчених продовжують вивчати численні пам'ятки трипільської культури на території України та Молдови. Т. С. Пассек розроблено загальну періодизацію розвитку матеріальної культури Трипілля на основі дослідження зміни типології керамічних комплексів². Нею виділені три основні періоди у розвитку трипільської культури: ранній (А), середній (В) та пізній (С). Останні були поділені ще на два етапи (I та II). Основною категорією археологічних знахідок на пам'ятках стародавніх племен, починаючи з доби неоліту, мідного віку, бронзового віку, раннього залізного віку та середньовіччя, є уламки глиняного посуду. Завдяки повсякденному вживанню усіма членами стародавнього суспільства глиняного посуду, що часто бився і добре зберігався в землі, його знахідки об'єктивно фіксують зміни технології, своєрідної "моди" на певні форми посуду, або запозичення тих чи інших форм у сусідніх общин.

Відомим українським дослідником О. Кандибою була розроблена періодизація трипільських пам'яток Подністров'я, що складається з двох періодів (А, Б) та кількох фаз у кожному періоді³. За останні роки українські археологи звернули особливу увагу на локальні різниці в матеріальній культурі трипільських пам'яток на окремих територіях та генетичні зв'язки певних культурних

² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. № 84.

³ Kandyba O. Schipenitz Kunst und Geroite eines neolitischen Dorfes. — Wien — Leipzig. 1937.

угруповань⁴. Йдеться про те, що трипільська культура навряд чи представляє собою єдине культурне угруповання, а, напевно, є культурно-історичною спільністю землеробських культур. Інші дослідники, вивчаючи особливості матеріальної культури у трипільців на різних територіях, дійшли висновку про особливі відмінності у розвитку трипільської культури західного (від Прута до Дністра) та східного ареалів між Бугом та Дніпром⁵.

Найраніша кераміка трипільської культури повністю зберегла традиції культури Боян та Докукутені. Уся поверхня посуду вкрита заципами, або врізним орнаментом⁶. У другій половині раннього етапу з'являється посуд з прогладженою орнаментациєю. У цей період розміри поселень невеликі — від 1 до 9 га з плануванням по колу або вуличним. Поруч з широким будівництвом землянок та напівземлянок на ранньому етапі були поширені й глинобитні житла. Деякі дослідники навіть вважають, що на ранньому етапі існували глинобитні двоповерхові будівлі, наприклад на ранньотрипільському поселенні біля Олександрівки на півночі Одещини. Основна маса знарядь праці вироблялася з кременю, кістки та каменю. Певного розвитку набула місцева металообробка міді, яку привозили з Балкано-Карпатської металургійної провінції⁷. На поселеннях знайдено мідні шила, рибальські гачки, різні прикраси. Відомі й великі вироби з міді — клиноподібні та провушні сокири-тесла. На поселенні Карбуна в Молдові відкрито величезний скарб мідних виробів⁸.

На середньому етапі розвитку відбувається подальше ускладнення матеріальної культури трипільських племен у зв'язку з прогресом господарського розвитку, посиленням торговельних від-

носин із сусідами, у тому числі й степовими племенами Північного Причорномор'я, іншим оформленням локальних груп племен на заході та сході, розширенням усєї території. Головним визначником пам'яток середнього етапу Трипілья є керамічні комплекси, які різняться від ранньотрипільських наявністю в них розписаного фарбами посуду, хоч застосовувався і поглиблений орнамент. Останній найдовше зберігається в локальних групах трипільських племен східного ареалу.

На середньому етапі з'являється досить численна кількість локальних груп трипільських племен (як в західному, так і східному ареалах), матеріальна культура яких помітно відрізняється одна від одної. У західному трипільському ареалі найвиразнішими є такі групи: залещицька, солонченська, петренська та ін. Східний ареал представлений

⁴ Мовша Т. Г. Средний этап трипольской культуры. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР (в 3 томах). — К., 1985, т. 1, с. 206—262; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье). Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980, с. 163—181; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья). Первобытная археология. Поиски и исследования. — К., 1989, с. 97—106.

⁵ Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточно-трипольской культуры...

⁶ Збеневич В. Г. Поселение Бернашовка на Днестре. — К., 1980, с. 177.

⁷ Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4, с. 53; Риндина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — Москва, 1971, с. 142.

⁸ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии.

пам'ятками, локальні варіанти яких дослідники називають по-різному⁹.

У цей період розвитку трипільської культури майже на всіх територіях Правобережної України зникають малі за площею поселення та з'являються поселення площею від 10 до 150 га. Житла розташовуються концентричними колами, набувають поширення будівлі значних розмірів та складним внутрішнім плануванням. У будівництві, крім дерева та глини, вже застосовують каміння. Більшість споруд на окремих поселеннях двоповерхові, прямокутні або Г-подібні у плані. На поселеннях відомі й землянки, а також господарські ями. Деякі поселення укріплені ровами та валами, що свідчить про неспокійні стосунки між окремими общинами. Так, поселення Поливанів Яр у Подністров'ї навіть двічі укріплювалося оборонними

спорудами. Зовнішній вигляд будинків трипільців середнього періоду, у тому числі й двоповерхових, відновлюється за глиняними моделями, знайденими на Уманщині, в Росоховатці, Володимирівці, Коломийщині II, Попудні.

Знаряддя праці, як і на ранньому етапі, виготовлялися переважно з кременю, кісток тварин та дерева. На підністровських поселеннях, багатих на поклади кременю, відкриті майстерні по виготовленню знарядь праці (Комарове, Кормань, Ожеве та ін.)¹⁰. На поселеннях виявлено значний за кількістю реманент з кісток свійських та диких тварин, серед якого є шила, штампи для прикрашання посуду, ножі, землекопалки, мотички тощо. Значно розширився асортимент виробів з міді, в якому, крім прикрас, збільшується кількість знарядь праці, особливо таких, як шило, рибальські гачки, клиноподібні сокири, тесла тощо.

Ускладнення матеріальної культури, пов'язане з подальшим прогресивним розвитком господарства землеробських трипільських племен, вже наприкінці середнього етапу Трипілля приводить і до зміни самих поселень. З'являються поселення-гіганти. Так, поселення біля Миропілля за площею сягало близько 200 га¹¹. Будували житла одно- і двоповерхові, стіни яких, судячи зі знахідок штукатурки, фарбувалися та розписувалися.

Ківш з антропоморфною ручкою раннього етапу трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

⁹ Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры..., с. 97—106.

¹⁰ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр). Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980, с. 143—165; Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. — 1967. — Вып. III, с. 153—165.

¹¹ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья..., с. 163—181.

Матеріальна культура на пізньому етапі розвитку трипільської культури кардинально змінюється в зв'язку із ширшим розселенням трипільських племен, їх значним відокремленням одне від одного, занепадом окремих та розквітом інших регіонів, кризою землеробства та переходом деяких трипільських культурних груп до ведення тваринницького господарства. На початку пізнього Трипілля в окремих районах, як це видно на прикладі Уманщини, продовжується не тільки створення великих поселень з розташуванням будівель широким колом у кілька рядів, а й виникають найбільші для енеолітичної доби поселення-гіганти. Так, поселення Тальянки має площу 450 га з 2700 будівлями¹², поселення Майданецьке — 200 га з 1575 будівлями¹³, Томашівка та Доброводи — 250 га з 1470 будівлями, Небелівка — 220 га з 1294 будівлями¹⁴.

У керамічному комплексі виразно виявляється різниця між двома групами посуду, виготовленого з добре відмуненої глини та грубої глиняної маси. Для цього часу характерною є різниця між окремими трипільськими культурами майже у всіх аспектах оформлення матеріальної культури. Поряд із розквітом обробки кременю, кістки продовжується прогрес в обробці металів. Металеві виробни на кінцевому етапі Трипілля вже відливають у ливарних формах. Замість тугоплавкої міді пізньотрипільські племена починають застосовувати бронзу, виготовлену із сплаву міді та арсену¹⁵. На території Трипілля вперше виникають два центри металообробки (Усатівський — на південному заході України та софіївський — у Середньому Подніпров'ї), що входили до найдавнішої світової циркумпонтійської металургійної провінції¹⁶. Багато дослідників відносять кінцевий період розвитку Трипілля не до мідного, а до бронзового віку¹⁷.

У південно-західній частині України, паралельно з розвитком трипільської

Грушоподібна посудина раннього етапу трипільської культури (перша половина V тис. до н. е., с. Олександрівка Одеської обл.).

культури, існувала землеробська культура, яка отримала назву Гумельниця, або її східний варіант Болград-Алдені. Вона охоплює східні райони сучасної Румунії, південні райони Молдови та південно-західні райони Одеської області в зоні пониззя Дунаю, Пруту, Ялпуху та придунайських прісноводних озер¹⁸. Племена цієї культури на території України жили одночасно з племенами трипільської культури на ранньо-

¹² Крущ В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра // Первобытная археология. — К., 1989, с. 117—131.

¹³ Шмаглій М. Ю., Відейко М. М. Вказ. праця.

¹⁴ Крущ В. А. Вказ. праця.

¹⁵ Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4, с. 53—82.

¹⁶ Черных Е. Н. Вказ. праця.

¹⁷ Черных Е. Н. Вказ. праця, с. 53—82.

¹⁸ Субботин А. В. Вказ. праця, с. 137; Бибииков С. Н. О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельницы Алденъ II на юго-западе СССР // Доклад и сообщ. археол. СССР на VII Междунар. конгр. доисториков и протоисториков. — Москва, 1966, с. 93—99.